

Rybníky perspektivou environmentálních dějin. Od obecných otázek k vybraným příkladům ze sasko-lauenburských panství*

MICHAL VOKURKA

Abstrakt | Abstract

Rybníky jsou jedním z tradičních témat české historiografie, avšak dosud byly studovány zejména z hospodářského hlediska, méně pak také jako součást kulturní krajiny. Předkládaná studie se snaží téma uchopit z pohledu environmentálních dějin, díky nimž lze využít bohaté badatelské tradice a zároveň tematizovat nové otázky spojené s vodním hospodářstvím, prevencí rizik spojených s vodou a zacházením s rybami. Stranou není ponechána ani problematika údržby rybníků a jejich okolí, zejména břehů a náhonů.

Ponds are one of the traditional themes of Czech historiography, but they have been studied so far mainly from an economic point of view and less so as part of the cultural landscape. The presented study attempts to approach the topic from the perspective of environmental history, which makes it possible to take advantage of the rich tradition of scholarship and at the same time to address new issues related to water management, prevention of water-related risks and the treatment of fish. The issue of maintenance of ponds and their surroundings, especially banks and dams, is not left aside.

Klíčová slova | Keywords

rybníky; vodní hospodářství; raný novověk; environmentální dějiny; prevence rizik; přírodní hrozby

ponds; water management; early modern period; environmental history; risk management; natural hazards

* Studie vznikla s podporou Strategie AV21 – program č. 23 „Město jako laboratoř změny; Stavby, kulturní dědictví a prostředí pro bezpečný a hodnotný život“.

Rybníky jsou dnes běžnou součástí kulturní, hospodářsky využívané krajiny. Ty nejstarší vznikaly na českém území již ve středověku, avšak masivní vlna zakládání rybníků přišla ke konci 15. a pokračovala téměř celé 16. století. I přes několik období, kdy docházelo k jejich rušení či pustnutí, představují rybníky významnou krajinnou složku.¹ Představa o tradici českého rybníkářství se dostala také do povědomí laické veřejnosti. Tento veřejností sdílený obraz sestává z renesančních velmožů pocházejících z domácích rodů, kteří ve spolupráci se schopnými „inženýry“ proměňovali málo úrodné oblasti v kulturní krajinu plnou důmyslných vodních děl a výnosných rybníků. Jména Jakuba Krčína a Štěpánka Netolického jsou pojmem, podobně jako Zlatá stoka či jména některých rybníků, z nichž k nejznámějším patří Rožmberk, názvem odkazující k nejbohatšímu rodu, jehož majetkový vzestup je spojen právě s rybníkářstvím. Na rybníky jsou dnes kromě hospodářského využití (chov ryb) navázány také cestovní ruch a rekreace; v mnoha případech tvoří přírodně hodnotná (a zpravidla také zákonem chráněná) území.

Chce-li se historik věnovat rybníkům, má před sebou rozmanité pole skýtající mnoho výzkumných otázek a lze využít i přesahů vyplývajících z výše řečeného – díky obecné známosti má téma popularizační potenciál, zároveň jde o oblast vhodnou pro uplatnění interdisciplinárního přístupu či přímo mezioborové spolupráce. V tomto článku je pohledem environmentálních dějin tematizováno několik aspektů týkajících se rybníkářství. Po počátečním stručném nárysu historického zkoumání rybníků je nastíněn vztah k ekologii a environmentálním dějinám. Dále jsem se pokusil rybníky tematizovat na pozadí poměrně aktuálních badatelských trendů, k nimž podle mého názoru patří také *animal studies* (zde jako péče o ryby) a *disaster studies* (zde na příkladu několika protržených rybníků a prevence podobných nebezpečí). Takový přístup není pochopitelně automaticky interdisciplinární, nicméně lze ho ve vztahu k dějinám rybníkářství chápat jakožto do jisté míry inovativní, s potenciálem přiblížit téma jiným oborům, stejně jako zapojit tuto tradiční problematiku – studovanou dosud především z pohledu hospodářských dějin – do právě probíhajících diskuzí (nejen) na poli historiografie. Pro konkrétnější ilustraci problematiky a přístupu k ní je ukázáno také několik příkladů ze sasko-lauenburských panství, které se opírají o autorův archivní výzkum. Závěr studie je věnován shrnutí problematiky, možnostem využití pramenů a perspektivám mezioborové spolupráce.

1 Z pohledu zákona o ochraně přírody a krajiny (Zákon č. 114/1992 Sb., § 3, odstavec 1b) jsou rybníky považovány za tzv. významný krajinný prvek.

Rybníky a historiografie

Rybníky a rybníkářství jsou již od konce 19. století předmětem historického bádání, a to zejména jako součást hospodářských dějin a dějin obcí či regionů. K nejstarším z ucelených prací patří monografie Josefa Šusty st., někdejšího ředitele schwarzenberského panství Třeboň.² Rozvoj bádání tohoto směru přineslo meziválečné období, kdy na Šustu navázali mimo jiné jeho synové, zejména mezi historiky méně známý Václav, který zastával stejnou funkci jako jeho otec a rovněž se stal autorem historického pojednání o rybníkářství na Třeboňsku.³ Archivář Václav Hadač, který se badatelsky zaměřil na stejný region, sepsal biografii Jakuba Krčina.⁴ Kromě jednoznačné koncentrace pozornosti na oblast jižních Čech, kterou stvrzuje i syntetizující dílo Františka Teplého,⁵ je potřeba vzpomenout také časopisecky nadvakrát vydanou práci Františka Hrubého k Moravě, v níž se věnoval mimo jiné přínosu olomouckého biskupa Jana Dubravia.⁶ Obecněji si počínal Václav Černý, který rybníkářství věnoval jednu kapitolu ve své monografii o hospodářských instrukcích (opět především v kontextu Čech).⁷

Všem výše zmíněným publikacím je společný důraz na hospodářské dějiny, otázky spojené se zakládáním či případným zánikem rybníků, jejich výnos a prodej ryb. Byť jsou někdy dotčeny fenomény jako zavodnění či zbahnění, jsou nahlíženy jako fenomény hospodářské a právní, tedy z pohledu práva na užívání půdy, případně perspektivou stížností poddaných na vrchnostenské rybníkářství. Důležitý byl také aspekt osídlení, resp. fenomén pozdně středověkého zanikání vsí a jeho souvislost s následně vznikajícími rybníky.

Hospodářský akcent lze najít pochopitelně i v historiografii poválečné. Za všechny lze zmínit alespoň vybrané práce Emanuela Janouška,⁸ Aloise Míky⁹ a Františka Ma-

2 Josef ŠUSTA, *Fünf Jahrhundert der Teichwirtschaft zu Wittingau: zur Geschichte der Fischzucht mit besonderer Berücksichtigung der Gegenwart*, Stettin 1898. K dispozici je také český překlad od Oldřicha Lhotského: Josef ŠUSTA, *Pět století rybníčního hospodářství v Třeboni. Příspěvek k dějinám chovu ryb se zvláštním zřetelem na přítomnost*, Třeboň 1995.

3 Václav ŠUSTA, *Rybníkářství třeboňské po stránce historické a hospodářské*, Československý rybář 7, 1927, č. 10–11, s. 140–149.

4 Václav HADAČ, *Staročeský rybníkář Jakub Krčín z Jelčan a Sedlčan*, Tradice – věstník Svazu českých úředníků a zřízenců knížete ze Schwarzenberku v Č. Budějovicích 2, 1935, č. 2–3, s. 55–62.

5 František TEPLÝ, *Příspěvky k dějinám českého rybníkářství*, Praha 1937. Sám Teplý působil jako archivář v Jindřichově Hradci, předtím jako kněz na vícero místech jižních Čech.

6 František HRUBÝ, *Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI. se zvláštním zřetelem k Moravě*, Český časopis historický 30, 1924, č. 2, s. 205–236 a č. 3, s. 433–469.

7 Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. –XIX. století*, Praha 1930, s. 238–247.

8 Emanuel JANOUŠEK, *Rybníkářské dílo Krajířů v jižních Čechách*, Časopis Společnosti přátel starožitností 58, 1950, s. 8–24.

9 Alois MÍKA, *České rybníkářství a problém počátků původní akumulace kapitálu v českých zemích*, Československý časopis historický 52, 1954, č. 2, s. 262–272.

těžka¹⁰ z 50. let minulého století. Zejména Míka přihlédl k problematice rybníkářství i ve svém pozdějším syntetickém díle zaměřeném na agrární dějiny obecně.¹¹ Další dekady byly ovšem formovány spíše snahou rozpracovávat i jinou než hospodářsko-agrární tematiku. Příkladem může být známá monografie Jaroslava Pánka pojednávající o posledních Rožmbercích. Přestože na jejich panstvích bylo rybníkářství důležitým zdrojem příjmů a vyžadovalo pozornost vrchnostenské správy, soustředil se autorův zájem především na oblast politických, kulturních a sociálních kontaktů sledovaných aristokratů.¹²

Zajímavým pokusem o vykročení z diskurzu hospodářských dějin směrem k environmentálním dějinám byl sborník (tehdy snad pokus o založení časopisu) *Historická ekologie* s článkem Jaroslava Pánka o vodním hospodářství.¹³ Spíše než jako upřímný badatelský zájem na poli tehdy poměrně mladé disciplíny environmentálních dějin lze sborník chápat jako formu zkoumání možností historické vědy pod slábnoucím dohledem rozpadající se komunistické diktatury. Že se jednalo jen o pokus bez velkého impaktu dokládá i následné směřování výzkumu historických rybníků, kde dominují stále otázky hospodářské,¹⁴ vodohospodářské,¹⁵ případně biografické, jimž dominuje postava Jakuba Krčína.¹⁶ Výmluvná je v tomto případě i autorita používaná databázi *Bibliografie Českých zemí* Historického ústavu Akademie věd České republiky.¹⁷ V neposlední řadě jsou rybníky a jejich vývoj předmětem výzkumu historické geografie, v němž je akcentována otázka budování a zániku rybníků související s využíváním ploch a úpravami vodní sítě.¹⁸ Rybníky jsou nicméně předmětem zkoumání

10 František MATĚJEK, *Přehled rozvoje rybníkářství na Moravě v 2. polovině 15. a v 1. polovině 16. století s přihlédnutím k přilehlým územím slezským*, Časopis Slezského muzea. B – Vědy historické 5, 1956, č. 1, s. 28–59.

11 Alois MÍKA, *Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu*, Praha 1960.

12 Jaroslav PÁNEK, *Poslední Rožmberkové – velmoži české renesance*, Praha 1989, k rybníkářství zejména s. 25–26 a 242–244.

13 Jaroslav PÁNEK, *Die historisch-ökologischen Aspekte der Wasserwirtschaft in den böhmischen Ländern im 16. Jahrhundert*, *Historická ekologie / Historical Ecology* 1, 1988, s. 77–124.

14 Petr VOREL, *Zlatá doba českého rybníkářství. Vodní hospodářství v ekonomice 16. století*, *Dějiny a současnost. Kulturně historická revue* 29, 2007, č. 8, s. 30–33.

15 Václav DAVID, *Vybrané kapitoly z historie rybníků. Analýza historického vývoje rybníčních sítí ve vybraných územích*, Praha 2020. David také na s. 9–15 shrnuje historický vývoj rybníkářství a mapuje starší literaturu. Srov. též další výstupy z příslušného projektu NAKI: <https://www.isvavai.cz/cep?s=jednoduche-vyhledavani&ss=detail&n=0&h=DG16P02M036> [13.03.2023].

16 Bohumil JIROUŠEK, *Rybníkář Josef Šusta. Nestor cechu sv. Petra*, České Budějovice 1998; Josef HAUBELT, *Jakub Krčín z Jelčan – list z historie jižních Čech*, Praha 2003; Jaroslav ČECHURA, *Jakub Krčín z Jelčan. Architekt jihočeských rybníků*, Praha 2020 – zde i další starší literatura nejen ke Krčínovi.

17 Zemědělství, rybníkářství, lesnictví, myslivost: <https://biblio.hiu.cas.cz/records/31088c3d-b-283-4d5d-b13a-0ff4a824696d> [13.03.2023].

18 Obecně i konkrétně na příkladu Třeboňska Eva CHODĚJOVSKÁ – Eva SEMOTANOVÁ – Robert ŠIMŮNEK, *Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha*, Praha 2015, zejména kapitola R.

i v jiných vědách, přičemž stěžejní místo zauímají vědy o živé přírodě.

Rybníky a ekologie

Rybník je z pohledu ekologie uměle vytvořenou vodní nádrží. Jde tedy o lidský zásah do krajiny, ekosystému či životního prostředí obecně. Jako takový přispívá ke změně přirozeného toku látek a energie. Zároveň ale rybník představuje druhově bohaté vodní stanoviště, které kromě toho, že hostí vodní (rybniční) společenství, vytváří také vhodné podmínky pro řadu dalších druhů, které obývají břeh a břehové pásmo.¹⁹ Právě druhová rozmanitost a výskyt druhů, které z velké části ztratily svá přirozená mokřadní stanoviště, jsou příčinnou státem či samosprávami vyhlášené zvláštní ochrany přírody v daných lokalitách.

Otázky hospodářské produkce a ochrany přírody, stojící do značné míry v konfliktu, jsou často diskutovány z různých úhlů pohledu.²⁰ Právě hospodářská produkce vede k hypertrofizaci vodního prostředí. V rybnících pak panuje nadměrná koncentrace jak živných látek, tak v důsledku pozitivní zpětné vazby také organismů (ryb, rostlin a dalších), které tyto látky potřebují pro svůj život. To vede ke snížení průhlednosti vody i znečištění vodních toků pod rybníkem. Rybníky tak přispívají ke změně nejen chemických, ale také fyzikálních vlastností vody v tocích. Problém mohou představovat rovněž nepůvodní druhy (ať už introdukované záměrně či nikoliv), které mohou škodit jiným organismům např. predací, kompeticí o zdroje či přenášením nemocí.²¹ Dalším negativním aspektem spojeným s nepůvodními druhy jsou tzv. biologické invaze, v nichž často hraje velkou roli vliv člověka.²² Kromě toho se rybníky mohou stát úložištěm (a později v důsledku toho též zdrojem) potenciálně toxických látek. Je tedy nutný nejen monitoring rybníků, ale také činnosti v jejich okolí.²³ Podobné vztahy mezi přírodou (rybníky) a společností lze sledovat i v minulosti, přičemž historik disponuje zejména prameny reflektujícími pohled jen jedné strany, tedy dobové společnosti, resp. konkrétních aktérů.

Šimůnka, s. 122–244; Eva SEMOTANOVÁ, *Kdy zmizel ze starých map rybník Blato na Poděbradsku?*, *Z dějin geodézie a kartografie* 12, 2004, s. 30–38.

19 Ana MILSTEIN, *Pond Ecology*, in: Charles C. Mischke (ed.), *Aquaculture Pond Fertilization. Impacts of Nutrient Input on Production*, Oxford 2012, s. 23–32.

20 Srov. tematické číslo časopisu *Fórum ochrany přírody* 3, 2016, č. 3.

21 Matthew J. HILL et al., *Pond ecology and conservation: research priorities and knowledge gaps*, *Ecosphere* 12, 2021, e03853, dostupné na: <https://pure.hud.ac.uk/en/publications/pond-ecology-and-conservation-research-priorities-and-knowledge-gaps> [13.03.2023].

22 Ke kritice pojmu „invazní druhy“ srov. Josef H. REICHHOLF, *Invasive Arten – Freisetzungsexperimente in Vergangenheit und Gegenwart*, in: Patrick Masius – Ole Sparenberg – Jana Sprenger (Hg.), *Umweltgeschichte und Umweltzukunft. Zur gesellschaftlichen Relevanz einer jungen Disziplin*, Göttingen 2009, s. 187–200.

23 Libor PECHAR – Jan POTUŽÁK, *Význam dlouhodobého výzkumu rybníků pro ekologický monitoring*, *Životné prostredie* 40, 2006, č. 2, s. 98–100.

Rybníky a environmentální dějiny

Klíčovým tématem environmentálních dějin je vzájemná interakce člověka s přírodou. Nutno podotknout, že tu nejde o binaritu mezi *cultural* na jedné a *natural* na druhé straně, byť toto je jeden z donedávna velmi častých přístupů. Člověk je pojmán spíše jako součást složitých sítí, systémů a procesů, v jejichž rámci působí řada složek na výslednou podobu prostředí, stejně jako toto prostředí zpětně ovlivňuje aktéry, kteří se (ať už aktivně/pasivně, vědomě/nevědomě atd.) podíleli na jeho vytváření. Toto popisuje tzv. *Actor-network theory*, která klade velký důraz na *agency* (ve smyslu schopnosti něco aktivně dělat), kterou připisuje jak *aktérům* (lidem), tak *aktantům* (*non-human entities*).²⁴ Prostor se tak vedle člověka stává dalším z řady dějinných aktérů. Vedle toho lze rybníky rovněž vnímat jako jednu ze složek člověkem (spolu) utvářené kulturní krajiny v rámci antropocénu.²⁵

K podtématům environmentálně zaměřeného výzkumu minulosti patří podobné otázky, které již přes půl století akcentuje environmentální hnutí, jehož činnost lze vnímat jako důležitý apel stojící na počátku této odnože historiografie. I na příkladu historických rybníků lze tematizovat ekonomizaci přírodních zdrojů, udržitelnost hospodaření, resilienci společnosti i ekosystémů vůči náhlým disturbancím, stejně jako adaptaci na měnící se podmínky (ať už klimatické, technologické, sociální, ekonomické či jiné) v dlouhodobém časovém horizontu. Bohatla-li česká šlechta díky rybníkářství, lze se ptát, zda se tak dělo na úkor něčeho či někoho jiného. Jaká byla „daň“ za tento druh ekonomizace málo úrodných ploch? Odpověď mohou přinést jak stížnosti poddaných na zábor půdy využívané dosud např. pro pastvu, tak biologická data vypovídající o specifickém druhovém složení těchto zemědělsky relativně málo užívaných ploch. Neobvyklé nebylo ani využívání mechanické energie naakumulované vody k pohánění hospodářských zařízení (mlýny, pily, hamry apod.). Tradiční management letnění a zimování rybníků lze chápat

24 Z množství literatury vybírám studii jednoho z hlavních protagonistů tohoto přístupu: Bruno LATOUR, *On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications*, *Soziale Welt* 47, 1996, s. 369–381. Dostupné na: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/P-67%20ACTOR-NETWORK.pdf> [13.03.2023]. Pro konkrétní uplatnění takového přístupu na příkladu člověkem silně ovlivněného jezera srov. Eva JAKOBSSON, *Stockholm's Changing Waterspace. A long-Term Perspective on a City and Its Flowing Water*, in: Tim Soens – Dieter Schott – Michael Toyka-Seid – Bert De Munck (eds.), *Urbanizing Nature. Actors and Agency (Dis)Connecting Cities and Nature Since 1500*, New York 2019, s. 213–232.

25 Wolfgang BEHRINGER, *Der Planet atmet. Überlegungen zu einer Globalgeschichte der Frühen Neuzeit*, *Frühneuzeit-Info* 28, 2017, s. 25–55. Pro historiky velmi široké rozpětí, do něhož se v závislosti na různých autorech a jimi reprezentovaných přístupech klade počátek antropocénu (obvykle variující mezi neolitickou revolucí a výbuchem první atomové bomby), je do značné míry odrazem geologického pohledu na datování. Srov. Simon L. LEWIS – Mark A. MASLIN, *Defining the Anthropocene*, *Nature* 519, 2015, s. 171–180.

jako reakci na splach živin z polí, přičemž později objevení se hnojení bahnem z rybníků je krokem k recyklaci, která ostatně v předmoderní společnosti byla poměrně běžným jevem a nabírala různých podob.²⁶ Některé rybníky či rybníční soustavy jsou dávány za vzor protipovodňové ochrany, zatímco jiné svým protržením mohly naopak povodeň způsobit, a tím významně, byť krátkodobě narušit dosud běžné využívání krajiny.

Environmentální dějiny v případě historických rybníků nabízejí nový pohled na téma, které má v české historiografii dlouhou tradici. Přinášejí nové otázky, které umožňují rybníkářství zařadit do dosud nezkoumaných kontextů, lépe pochopit dobovou praxi rybníčního hospodaření, včetně jeho rozličných důsledků pro lidi i krajinu, stejně jako nazírat historický diskurz s rybníkářstvím a příslušným managementem spojený (např. jak pečovat o kvalitu vody, jak zajistit *welfare* ryb). Pramenem mohou být běžně užívané urbáře, popisy panství, účty, vrchnostenské instrukce, (soudní) spory i ad hoc vzniklý aktový materiál vztahující se k jednotlivým událostem (např. budování nového rybníka apod.). Lze namítnout, že takto postavený výzkum je jen příslovečným starým vínem v nových lahvích. Ovšem v historiografii je právě akcentování vybraných problémů (nikoliv nutně nových), zasazení do kontextu (či dokonce kontextů) a následná interpretace klíčovým a zcela legitimním postupem, který má potenciál obohatit současnou diskuzi o životním prostředí obecně či – jako zde – konkrétně o rybníciích a tématu „voda v krajině“. Hlavní otázkou výzkumu pak není to, co nového objevíme v minulosti, ale co z minulosti pro nás může být dnes stále aktuální a má smysl to akcentovat v historickém výzkumu. K takovým tématům patří také i do českého prostředí pronikající *animal a distaster studies*.

Ryby a jejich „welfare“

Součástí aktuálních debat o udržitelnosti hospodářské produkce je otázka kvality života zvířat chovaných na maso. V souvislosti se snahou zavést určité standardy pro hospodářská zvířata, se začal používat pojem *welfare*, známý především ze sociální oblasti.²⁷ Ostatně obor *animal studies*, jenž je ve světové historiografii na vzestupu již delší dobu, se snad již etabloval také v domácím prostředí, jak dokládá např. nedávná konference na téma „Zvířata ve městě“.²⁸ V souvislosti s tématem historického rybníkářství, se lze ptát, jaké podmínky byly dopřány rybám v minulosti, jaké byly

26 Na příkladu recyklace hadrů Georg STÖGER, *Re-use and recycling in Western European cities*, in: T. Soens – D. Schott – M. Toyka-Seid – B. de Munck (eds.), *Urbanizing Nature*, s. 157–176.

27 Tématu se věnuje specializovaný vědecký žurnál. Srov. Marek ŠPINKA, *Animal agency, animal awareness and animal welfare*, *Animal Welfare* 28, 2019, s. 11–20.

28 Mezinárodní konferenci „Zvířata ve městě“ uspořádal ve dnech 5. a 6. října 2021 Archiv hlavního města Prahy ve spolupráci s řadou dalších institucí.

představy o tom, co je pro ryby dobré, a jak daleko byli tehdejší chovatelé ochotni zajít při snaze po dosažení co největšího zisku.

Na jedné straně lze v paternalisticky laděných vrchnostenských instrukcích vyčíst určitou starost o blaho ryb, aby mohly dobře a nerušeně růst. Mělo se dbát na to, aby ryby nerušil pasoucí se dobytek a aby se nepřemnožili predátoři (dravci a šelmy – např. ptáci jako orel a volavka, ze savců např. vydra), kteří ryby loví, čímž by byla ohrožena rybí populace, a tudíž i výnos z rybníků. Na straně druhé byly ale doporučovány či nařizovány praktiky, které jsou z dnešního pohledu značně za hranou přípustného zacházení s živým tvorem. Jmenovat lze například postupy aplikované na třecí mlíčné kapry za účelem jejich zdárného rozmnožení. Někdy se přistupovalo k dosti drastickým technikám, které tělo ryby bolestivě poškodily.²⁹ Ovšem i zde lze spatřovat určitou snahu o zmírnění následků takto drsných zákroků, neboť (jak je zmíněno v citované pasáži v poznámce) existovala starost o to, aby se do ran rybám nechytla plíseň. Postupy, jak s rybami vhodně zacházet, předcházet nemocem, případně tyto léčit, tvořily součást tzv. *Hausväterliteratur* a hospodářských kalendářů, kde obvykle býval také oddíl nazvaný „*Fischartzney*“.³⁰

Lze tedy učinit prozatímní závěr, že nakládání s rybami se podřizovalo maximalizaci zisku, přičemž ale je důležité poznamenat, že v dobových představách byl vysoký výnos možný jen tehdy, když byly rybám dány dobré podmínky pro množení a růst. Ale spoň tak se to jeví z pramenů normativní povahy, především instrukcí. Ty dbaly mimo jiné na vhodnou hustotu populace v rybníce, která kvůli zajištění dostatku živin pro všechny ryby nemohla být zdaleka tak vysoká jako dnes, kdy se používají umělá krmiva. Naopak velice nešetrného zacházení se rybám dostalo při výlovu, při převozu z jednoho místa na jiné v kádích, ba častěji spíše bez ponoření do vody, za občasného „mokření“, a někdy také při nasazování do nových rybníků.

Prevence a management rizik

Chov ryb mohl v raném novověku přinášet vrchnostem velké zisky, na druhé straně nelze ale opomenout, jak moc bylo budování rybníků náročné a mnohdy i nebezpečné, neboť při špatně provedených pracích hrozilo protržení hráze a další škody.

29 Pro názornost cituji pasáže z vrchnostenských instrukcí, jak je uvádí J. Černý, *Hospodářské instrukce*, s. 241: Frýdlantská instrukce z roku 1628 doporučovala následující: „*Třecího kapra čistě ostrouhati, až by krev tekla okolo pupku; potom na to ostrouhání co nejkyselším octem po třikráte políti; pak zase tekoucím medem na to ostrouhání pomazati, aby se ho plíseň nechytla; naposledy tři zrna pepře mu do huby dáti a do rybníka vhoditi.*“ O dvacet let mladší instrukce černínská zase nařizovala: „*kapry na tření po jaru na nov měsíce dubna kopřivami pod břicha zmrskati, po písku pováletí a do huby tlučeného pepře, do pysku vezmouc fouknouti a s tím do vody pustiti...*“

30 Srov. Jacob Ferdinand FELBER [Jakub Ferdinand Vrba], *Immerwährender Haus- und LandWirthschafts Calender*, Nürnberg 1696, s. 160–161.

Doboví aktéři si tato nebezpečí obvykle uvědomovali a snažili se jim předcházet. Prevence a management rizik je ostatně koncept, který se v environmentálních dějinách často objevuje a zároveň je společný jak sociálním vědám, tak technickým oborům. Umožňuje propojit přemýšlení o přírodních procesech a jejich vlivu na společnost, stejně jako lidskou snahu či záměr tyto procesy regulovat. Společnost tu stojí jako entita, která při svém jednání poměřuje možný zisk vůči možnému riziku a jejich pravděpodobnost.³¹ Zatímco roste technologická vyspělost společnosti, riziko přírodních katastrof zůstává, což je jeden z argumentů proti představě o lineárním a progresivním historickém vývoji.³² Zároveň obor prevence rizik činí historické poznání velmi relevantním pro současnost, neboť hlavním cílem je zde na základě poznání minulých chyb předejít jejich opakování v budoucnu.

Rovněž historické rybníky je možné nazírat jako zdroj potenciálního nebezpečí pro společnost v minulosti, stejně jako lze studovat ohrožení samotných rybníků a způsoby, které byly aplikovány pro to, aby se těmto rizikům předešlo. Předně musely být rybníky zabezpečeny dostatečným množstvím kvalitní vody. S tím obvykle nebyl v českém prostředí problém, přestože někdy byly pro tento účel budovány umělé kanály.³³ Určitou výjimku představovaly některé relativně vysoko položené oblasti, které se potýkaly s nedostatkem vody v obdobích letního sucha; více ale sucho postihovalo vodní toky než samotné rybníky.³⁴

Jiný typ nebezpečí představovala pastva dobytka, při níž podle patrimoniálních úředníků hrozilo nejen poškození břehové vegetace, ale také znečištění rybníků výkaly či vypití vody s rybím potěrem. Před tím vším důrazně varovaly vrchnostenské instrukce, jak dokládají příklady z mnoha panství od 16. do 18. století.³⁵ Také známý rybníkář Jakub Krčín si stěžoval, když stádo krav okousalo mladé duby vysazené na nově vybu-

31 Anthony GIDDENS, *Risk and Responsibility*, *The Modern Law Review* 62, 1999, č. 1, s. 1–10.

32 Bas van BAVEL et al., *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies*, Cambridge 2020, zde s. 1–15.

33 K nejznámějším umělým kanálům patří Krčínova Nová řeka. Nejnověji k jejímu budování na základě důkladné heuristiky J. ČECHURA, *Jakub Krčín*, s. 172–189. Ve východních Čechách to je Opatovický kanál (Vladimír LEMBERK – Petr VOREL, *Opatovický kanál. Stavebně-historický, technický a přírodní klenot Pardubicka*, Pardubice 1999).

34 Srov. případ panství Toužim a vysychání říčky Střely na jejím horním toku: SOA Plzeň, fond Bádenská tajná dvorská kancelář Rastatt, inv. č. 1, Opis Bílé knihy, s. 121. Podobný problém ale existoval také ve středních Čechách v okolí Buštěhradu (Helena SÝKOROVÁ, *Správa a hospodaření na panství Buštěhrad v letech 1731–1780*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha 1961, s. 72).

35 Srov. instrukce pro komorní panství z počátku 17. století, která se beze změny replikovala přinejmenším do roku 1702: *Archiv český XXII. Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*, ed. Josef Kalousek, Praha 1905, zde s. 425–434; Valdštejská instrukce (1628): *Archiv český XXIII. Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*, ed. Josef Kalousek, Praha 1905, s. 44–45. Podobné zmínky se nicméně vyskytují v mnoha komplexněji pojatých instrukcích.

dované hrázi rybníka Svět (1574).³⁶ Dobytek se tedy měl pást dále od rybníků a výjimkou byly jen malé rybníčky určené k napájení dobytka (často zvané např. *Schaaftaich*).

Dále bylo rybníky nutné chránit před zanášením. K tomu sloužily často různé náhony, které zajišťovaly mimo jiné to, aby se do rybníků nedostaly splaveniny a plávi přímo z toku. Před splachem z polí pomáhala i břehová vegetace (které také omezovala přístup dobytka k vodní ploše) a rovněž byly regulovány přechody dobytka přes náhony a potoky, aby nedocházelo ke zbytečnému zviření sedimentů a erozi břehů.³⁷ Problém v některých oblastech představovaly strže na sprašových půdách, které mohly způsobovat zanášení či dokonce protržení rybníka.³⁸ I z těchto důvodů bylo nutné pečovat jak o břehovou vegetaci, tak především o rybníční hráze, jejichž monitoringem byla obvykle pověřena příslušná osoba (porybný či hrázný). Naopak do jisté míry nežádoucí byla vegetace přímo v rybníce, která ubírala místo rybám. Proto se rybníky jednou za čas v pravidelných cyklech zimovaly, což vedlo k odstranění nežádoucích organismů ze dna rybníku, a letnily, což zase způsobovalo odebrání přebytečných živin, které se odčerpaly díky osetí rybníka obilím (obvykle ječmenem či ovšem) a následnou sklizní.³⁹ Výše nastíněnými způsoby se předcházelo jak rizikům spojeným s povodňovými škodami, tak rizikům zmenšeného výnosu a poškození ryb.

Protržené rybníky

Jak již bylo naznačeno, jednou z největších katastrof spojenou s vodními nádržemi, je jejich protrhnutí. To představovalo problém v minulosti a ani dnes tomu není jinak. Spuštění povodňové vlny může mít různé příčiny, avšak následky bývají velmi podobné: poničená hráz, vyplavení velkého množství vody a sedimentu, doprovázené obvykle vylitím níže ležícího vodního toku z břehů a devastací blízko stojících budov a infrastruktury. Ojedinelé nejsou ani ztráty na životech lidí a zvířat. Po odeznění povodňové vlny je potřeba odklízet naplaveniny (obvykle bahno, písek, případně větší předměty jako např. větve, kameny a další věci, které se dostaly do proudu vody)⁴⁰ a upravit poškozenou vodohospodářskou i další infrastrukturu (hráz rybníka, koryto toku, případně okolní cesty a mosty). Narozdíl od řady jiných povodní či záplav je povodňová vlna způsobená protržením rybníka obvykle pouze lokálně omezenou událostí, přesto může způsobit značnou škodu a představovala pro předmoderní (lokální)

36 K této marginální, avšak ilustrativní události srov. J. ČECHURA, *Jakub Krčín*, s. 145.

37 *Archiv český XXII*, s. 429.

38 Typickým příkladem je oblast Blšan a Podbořanska, jako konkrétní příklad může sloužit rybník u obce Očihovec, který kvůli opakovanému zaplavování přestal být na poč. 18. století obnovován. SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 31, Červená kniha, s. 245.

39 Srov. instrukce pro panství Chroustovice Arnošta Thrauna (1644): *Archiv český XXIII*, s. 180.

40 K vlivu sedimentů na společnost srov. Giacomo PARRINELLO – Mathias KONDOLF, *The social life of sediment*, *Water History* 13, 2021, č. 1, s. 1–12.

společnost velkou hrozbou. Minimálně z dobové literatury a instrukcí je patrné, že vzdělané vrstvy si tohoto rizika byly vědomy a upozorňovaly na nutnost pravidelných prohlídek hrází (zejména zjara při podmáčené půdě a vyšších průtocích).⁴¹

Na území Čech existuje několik více či méně zdokumentovaných případů protržení rybníka. Kromě toho lze očekávat řadu dalších případů, k nimž bude existovat archivní materiál. Roku 1550 došlo na panství plaského kláštera (údajně vlivem přívalu vody) k protržení Mladotického rybníka a poničení dvou mlýnů.⁴² V literatuře se uvádí také protržení rybníků v okolí Karlových Varů roku 1582, ovšem dobové zmínky k tomu jsou skoupé.⁴³ Údajně až 18 rybníků se mělo podle Beckovského protrhnout vlivem náhlé oblevy na Blatensku o Květné neděli 1586.⁴⁴ Vlivem prudkého tání se roku 1599 protrhnul Olšanský rybník (panství Plasy), což je obzvlášť zajímavé s ohledem na velmi malé povodí.⁴⁵

Záměrně jsem přeskočil rok 1598, kterému je vhodné věnovat zvláštní pozornost, neboť byl na povodně více než bohatý. Zatímco náhlé jarní tání přineslo povodně v březnu, letní vydatné deště způsobily povodně v srpnu, a to včetně několika protržených rybníků.⁴⁶ Mikuláš Dačický do svých pamětí zapsal, že „*staly se povodně veliké a strhaly mnohé rybníky na vše strany*“.⁴⁷ Taktéž rybník Strašík u Kouřimi (a možná nejen ten) neunikl zkáze, když se protrhl 16. srpna 1598.⁴⁸ Také Praha byla tehdy zasažena velkou vodou, což se následně stalo námětem pro humanistické básníky, z nichž někteří rovněž připomínali negativní vliv rybníků.⁴⁹

41 Srov.: „... anmit die Weyher-Dämmer fleissig visitiren, ob kein Durchbruch vorhanden, oder aber durch den Schlägel das Wasser absörle.“ – Johann Ludwig HEGER, *Landwirthschaftlicher Teich- und WeyherLust, Oder Gründliche Information zur Edlen Fischerey*, Frankfurt – Leipzig 1727, s. 98.

42 Elisabeth SEEL, *Vielfalt in der Einheit. Zisterziensische Klosterlandschaften in Mitteleuropa. Kulturlandschaftsinventarisierung – Klosterlandschaft Plasy*, Berlin 2018, s. 4; též <https://www.mladotice.cz/obec-78/historie/> [13.03.2023].

43 Srov. Jan MUNZAR – Stanislav ONDRÁČEK – Lubor KYSUČAN, *Povodně v českých zemích v 16.–18. století ve světle starých tisků*, Knihy a dějiny 22, 2015, s. 23–39, zde s. 24.

44 Povodňová vlna pak „*půl obory vzala a z města několik domův odnesla, jinde v ovčích ovce ztopila, chalupy s lidmi v noci převracela*.“ Antonín REZEK (ed.), *Jan František Beckovský. Poselkyně starých příběhů českých. Díl 2: od roku 1526–1715*, Praha 1879, s. 345.

45 Srov. <https://www.vodnimlyny.cz/no/mlyny/estates/detail/9023-olsansky-mlyn> [13.03.2023].

46 Jan MUNZAR, *Historické povodně v Čechách a na Moravě na příkladu roku 1598*, Meteorologické zprávy 51, 1998, s. 169–174.

47 Antonín REZEK (ed.), *Paměti Mikuláše Dačického z Heslova. Svazek druhý*, Praha 1880, zde s. 64. K situaci na Kutnohorsku (včetně protržení rybníka na říčce Páču – Vrchlici) srov. kázání: Jakub MELISSAEUS, *O Powodni sskodliwé w Neděli Třináctau po Swatě Trogicy w Noci na Pondělí Léta tohoto 1598*, Praha 1598.

48 Na základě spisu Šimona Kapihorského V. DAVID, *Vybrané kapitoly*, s. 33–34.

49 Srov. J. MUNZAR, *Historické povodně*, s. 171. Např. Jiří Carolides z Karlsperka ve své elegii vyslovil příkrou kritiku namířenou proti rybníkářství: „*Piscinae, exitiale gulae fisci; rapacis / Inventum, & miserae materia invidiae*.“ Georgius CAROLIDES A CARLSPERGA, *Elegia de memorabili exundatione Wltavae, aliorumq; Bohemiae fluviorum*, Praga 1598, s. [1]. Dostupné na: <https://digital.staatsbib->

Ze 17. století existuje zajímavá zmínka o náhlé průtrži mračen v roce 1661, která vedla k protržení rybníka Kalich u Kamenice nad Lipou. Povodňová vlna tehdy zaskočila hraběnkou Hypolitu Paradies de la Saga (jinak též Paradis de Lasaga), která z vděčnosti, že se jí ve výsledku nic nestalo, nechala postavit kapli s kopií Panny Marie Alttöttingské u tvrze Včelnice.⁵⁰ Kaple je datována do roku 1662 a dala dokonce jméno později nově založenému baroknímu městečku na pravidelném půdorysu – Nový Etynk (německy Neuötting; jak se dnešní Nová Včelnice dříve nazývala).⁵¹

Vydatné deště vedly k protržení rybníční soustavy na panství žďárských cisterciáků roku 1714. Jednalo se tehdy o vydatnou povodeň, která zasáhla většinu toku Sázavy. Tuto povodeň ovšem nelze dávat za vinu pouze protrženým rybníkům, nýbrž celkovému úhrnu srážek v krátkém časovém horizontu, které spadly do již značně nasycené půdy. Rybníky tak svým protržením přispěly k tomuto dílu zkázy, které tato ničivá povodeň způsobila.⁵² Nejhorší důsledky byly právě v horním Posázaví, kde se efekt protržených rybníků projevil nejvíce. O této povodni vznikla dokonce kramářská píseň. Ta především tematizuje nebývalý rozsah škod na životech i majetku, avšak neopomíná ani roli rybníků: „*Okolo Polný / a Žďáru / kterýžto kraj na Moravu / patří blíž českých pomezí / kdež velcí rybníci leží. Ti se vodou přeplnili / na vše strany se rozlili / nebylo lidské pomoci / odolat takové moci. S tím ten oučinek hltavý / vpadl do řeky Sázavy / kdežto sama již dost vody / měla jest k vzdělání škody.*“⁵³ Je patrné, že doboví aktéři si potenciální nebezpečí spojené s rybníky uvědomovali a v případě podobných neštěstí neopomněli tuto negativní roli rybníků zmínit. Zanedbatelný není ani aspekt senzace, kterou tyto události představovaly. Díky tomu sice vznikla řada pramenů, z nichž se o povodních dovídáme, na druhé straně mají některé žánry tendenci povodeň a způsobenou škodu zveličovat.

Zajímavý je i případ z Blšan, kde se obecní rybník protrhnul v roce 1731.⁵⁴ Vzhledem k těsné blízkosti evidovaného sesuvu lze uvažovat o erozi svahu jako o příčině této

liothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN848733940 [13.03.2023]. Dalším příkladem je Ioannes CAMPANUS VODNIANUS, *Centuriae duae charitum, seu Epigrammatum ad moecenates, et amocos scriptorum*, Praga 1600, zde s. [39].

50 Jiří ČERNÝ, *Poutní místa jižních Čech. Milostné obrazy, sochy a místa zvláštní zbožnosti*, České Budějovice 2006, s. 97.

51 Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. IV. díl MI–Pan*, Praha 2000, s. 376–380.

52 Libor ELLEDER – Jakub KREJČÍ – Jolana ŠÍROVÁ, *The 1714 flash flood in the Bohemian-Moravian Highlands – Reconstructing a Catastrophe*, Quaternary International 538, 2020, s. 14–28.

53 *Nowina welmi strassliwá, Aneb Prawdiwé Wypsání, oné welmi přehrozné a weliké powodní*, ed. Jiří Kyncl, Kutná Hora 1714, dostupné online (fol. 170r a dále): http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-MCRT__INVCHST3518_49KQJGA-cs#search [15.01.2023].

54 SOA Plzeň, Bádenská tajná dvorská kancelář, inv. č. 131; zátopa způsobená protržením rybníka.

nehody. Snaha obnovit rybník (cca 1745) a zároveň předejít dalšímu protržení vedla ke komunikaci mezi dvěma sousedními vrchnostmi (hrabaty Černíny a Bádenskými markrabaty), které se musely dohodnout na parametrech hráze. Ta měla být dostatečně vysoká a pevná, zároveň ale neměla způsobovat nežádoucí zvlhčení či zátopu pozemků nad rybníkem, které již náležely k bádenskému panství Podbořany. Při další povodni kolem roku 1748 však rybník opět způsobil škody, jak dokládá odškodnění blšanského faráře, který dostal k užívání nové pozemky.⁵⁵ Nakonec byla velikost rybníka výrazně zredukována.

Kromě výše vyjmenovaných příkladů existují další zdokumentované případy pocházející ze samého konce 18. století.⁵⁶ Není bez zajímavosti, že zprávy o protržení se zpravidla nevážou na nejznámější rybníkářské oblasti pánví a nížin, ale na regiony s členitější morfologií a relativně vyšším sklonem terénu. Nicméně v tomto článku nešlo o podání vyčerpávajícího seznamu protržených rybníků. K tomuto účelu ostatně vzniká webová databáze, která se snaží tyto jevy postihnout v kontextu rybníčních soustav raného novověku, a to včetně příslušné pramenné základny.⁵⁷

Rybníky na sasko-lauenburských panstvích

Pro konkrétnější uchopení tématu se pokusím dobový přístup k rybníkům ilustrovat na příkladu českých panství sasko-lauenburských vévodů a jejich dědiců, resp. dědiček (tj. princezen Anny Marie Františky a Sibylly Augusty). V praxi totiž z pochopitelných důvodů docházelo k prolínání jednotlivých fenoménů, které od sebe nebyly striktně odděleny tak, jak by se mohlo zdát ze struktury výše uvedeného textu, neboť kategorie vlastní dnešnímu jazyku a myšlení pochopitelně nebyly součástí dobového diskurzu. Nejvýznamnější rybníční soustavy vlastnili sasko-lauenburští vévodové na panství Ostrov (zejména skupina Boreckých rybníků), Toužim (v okolí řeky Střely), Údrč a Děpohtovice.⁵⁸ Naopak další jejich majetky (panství Podbořany, Brložec, Hauenštejn a Měděnec) nedisponovaly rozvinutou rybníční sítí, kde by byl zajištěn odchov ryb od vyvinutí plodu po výkrm dospělé ryby určené k vylovení. Důvodem byly převážně nevhodné přírodní podmínky (strmé svahy, málo vody). Ze statků, které rod (resp. vévoda Julius Jindřich) získal sňatkem s Annou Magdalénou, rozenou z Lobkovic, se nacházelo nejvíce rybníků v okolí Zákup a částečně též Buštěhradu. Za Julia Františka

55 SOkA Louny, Farní úřad Blšany, Výměna pozemků, kart. 10.

56 Výběrově např. Olšina severně od Lipna (1790) – Franz FINK, *Langenbruck im Böhmerwald. Dokumentation vom Arbeitskreis*, Langenbruck 1986. Dále rybník Malý Sádlov na Blatensku (1796) – V. DAVID, *Vybrané kapitoly*, s. 51.

57 Databáze historických rybníků: <https://pohromyakatastrofy.cz/rybniky/> [15.01.2023].

58 Ke genezi rodového majetku v Čechách nejnověji Michal VOKURKA, *Barokní krajina tvorba na sasko-lauenburských panstvích 1635–1740*, Praha 2022, s. 31–46.

přibýlo či bylo obnoveno větší množství rybníků na panství Zákupy.⁵⁹ I pro tato panství platí, že v méně kopcovitých oblastech se provozovalo klasické třístupňové rybníční hospodaření zaměřené na kaprové ryby, zatímco v kopcovitějších oblastech (panství Hauenštejn, Měděnec, část panství Zákupy) byly zřizovány spíše menší nádrže určené na chov pstruhů.

Nejstarší známá sasko-lauenburská instrukce, v níž jsou rybníky zmíněny, pochází z roku 1630 a týká se všech tehdejších sasko-lauenburských panství.⁶⁰ Rybníkům a rybaření je věnováno 10 článků. V nich byl kladen důraz na dobrý stav hrází a stavidel a pravidelné letnění. Rybník měl zvládnout i povodně, přičemž se mělo dbát na to, aby při zvýšeném průtoku nedošlo k protržení rybníka či uplavání ryb. Při nasazování rybníků se měla důsledně dodržovat nařízení ostrovských úředníků. Po výlovu, jenž měl být prováděn výhradně za dozoru úředníků, a to na podzim, v době před zamrznutím hladiny, se měl rybník nechat přes zimu řádně promrznout a na jaře zase nadržet vodou. Nejpozději po třech či čtyřech letech se měly rybníky lovit a nově nasadit stejným typem ryb. Při vypouštění a napouštění rybníků, během něhož docházelo k regulaci průtoku vody v korytech, bylo také třeba dbát o to, aby nevznikala škoda vrchnosti ani poddaným.⁶¹

Relativní stálost vrchnostenských nařízení potvrzuje blíže nedatovaná skupina instrukcí (nejspíše vznikly kolem roku 1705) pro jednotlivá panství Anny Marie Františky Toskánské (rozené Sasko-Lauenburské), kde je sice rybníkům věnováno 12 článků, avšak jejich obsah je velmi podobný znění z roku 1630.⁶² Jednotlivé body jsou však o něco podrobnější a rozepsány jsou především části týkající se růstu mladých ryb. Hypoteticky lze uvažovat o tom, že menší důraz na stav rybníků oproti instrukci z roku 1630 signalizuje kontinuální péči o nádrže, zatímco během třicetileté války bylo potřeba právě toto ohlídat, neboť válka způsobovala rybníčnímu hospodaření mnohé škody. V dobách, kdy území nebylo vystaveno válečným událostem a pobytům vojsk, bylo možné zaměřit více úsilí na péči o ryby, zatímco o infrastruktura byla zabezpečena relativně dobře.

Ne vše ale fungovalo podle představ vrchnosti a jejích úředníků. Například právě v době třicetileté války lze nalézt řadu narážek na ne zcela uspokojivé rybníční hospo-

59 Z 15 rybníků roku 1674 na 26 v roce 1691 (NA Praha, ATS – Zákupy, kart. 3, Výtahy z urbářů).

60 Dochovala se v pozdějším opise a je uložena spolu s mladší instrukcí z roku 1649 (SOA Plzeň, BTDK, Úřední řád a instrukce Julia Jindřicha, inv. č. 22, kart. 3, fol. 7r–8r).

61 Všechno podstatné opakují i mladší verze instrukcí, byť někdy v jiné podobě. Např. instrukce pro nového vrchního inspektora Fortenbacha z roku 1750 shrnuje zásadní informace do pěti bodů (SOA Plzeň, BTDK, Instrukce z 14. února 1750, inv. č. 32, kart. 5).

62 NA Praha, ATS – společné, Hospodářské instrukce 1687–1736, kart. 283, Wirtschaftliche Instruction – č. 5–10, body 102–113.

daření.⁶³ Kromě samotných válečných disturbancí a běžně se objevujících výtek vůči současnému stavu mohlo být příčinou nedostatků také dosud neúplné implementování nároků relativně nové sasko-lauenburské správy ve všech potřebných úrovních. V pozdějších letech se upozorňování na problémy objevuje méně často (snad se i reálně podařilo rybníční hospodaření po třicetileté válce zefektivnit), avšak nelze říci, že by na něj úředníci rezignovali.⁶⁴ Ostatně nabádání k neustálému zlepšování stavu věcí za účelem vyšších příjmů vrchnosti je leitmotivem většiny hospodářských instrukcí.

Pokud jde o personál, jenž měl rybníky na starosti, jednalo se především o dvorní porybné (*Hofffischer*) v Ostrově a Toužimi, dále porybné (*Fischmeister*) na ostatních panstvích (ne však na všech) a výjimečně i hlídače jednotlivých rybníků (např. *Großen Teich Wartter* na panství Ostrov).⁶⁵ Bez vědomí vrchnosti však porybný a jeho pomocníci nebyli oprávněni lovit ani ryby, ani raky. Bez předchozího nařízení bylo možné lovit pouze v nezbytných případech, což se muselo následně okamžitě ohlásit nadřízeným úředníkům, a veškeré úlovky bylo nutné řádně zaevidovat do register (*Fischregister*).⁶⁶ Při údržbě rybníků docházelo k využití dalších řemesel (tesařů, rourařů, zámečníků apod.), stejně jako robot a služeb tzv. *Teichgräber* – tedy osob, jejichž úkolem byly fyzicky náročné výkopové práce (obvykle za denní mzdu). Zásah do krajiny představovaly jak terénní úpravy, tak požadavky na materiál. Preferováno bylo dubové, někdy též jedlové dříví, přičemž bylo zpravidla přesně řečeno, odkud se má vzít. I takové požadavky měly nezanedbatelný environmentální dopad.

Alespoň částečný vhled do managementu rybníků nabízí popis středočeského panství Zvoleněves, kde jsou vypsány jednotlivé položky vynaložené na provoz zdejších sedmi rybníků.⁶⁷ Jako nejvyšší položka zde figuruje nákup násady do kaprových rybníků, což je spíše neobvyklé, neboť na řadě jiných panství existoval úplný systém rybníčního hospodářství, v rámci něhož se pěstovala i násada, takže ji nebylo potřeba kupovat. Je otázkou, odkud násada byla kupována – možností byl i nákup z jiného sasko-lauenburského panství, což byl preferovaný způsob nákupu, zatímco kupování

63 Srov.: „...bei unsern Herrschafften hat bis dato die Confusion undt Nachlässigkeit versiret...“ (NA Praha, ATS – společné, Hospodářské instrukce 1636–1687, kart. 282, Instrukce z 30. listopadu 1637, fol. 8).

64 Jako příklad může sloužit krátká pasáž z instrukce pro panství Zvoleněves z roku 1685: „Die Teuche in gutte Achtung zunehmen, zu rechter Zeith mit taug. Bruth, laut gethaner Austhey lung, besetzen, undt alle Mänglung zeitl. reparirn lasse, damit gudste Obrigkeith beßern Nutzen, alß bies dato darvon erkönnen möge.“ (NA Praha, ATS – společné, Hospodářské instrukce 1636–1687, kart. 282, Zvoleněves 1685, fol. 177).

65 SOA Plzeň, BTDK, Přehled o platech úředníků (1733), inv. č. 36, kart. 6.

66 Tak to alespoň zachycuje dochovaný výtah instrukcí, který si pořídil ostrovský hejtman Antonín Steinbach v roce 1647 (NA Praha, ATS – společné, Hospodářské instrukce 1636–1687, kart. 282, *Extractum*, fol. 20).

67 SOA Praha, VS. Zvoleněves, kniha 190 (nefoliováno).

násady odjinud (např. od měšťanů či z jiných panství) nebylo žádoucí.⁶⁸ Příkladem takové situace je panství Podbořany, kam se násada dovážela až 40 km z jiných sasko-lauenburských statků, kde byl dostatek vhodných ryb.⁶⁹ Nicméně správa panství skupiny ostrovské (kam patřily Podbořany) fungovala odděleně od majetků ve středních a severních Čechách, takže zásobování zvoleněveských rybníků ze stejných zdrojů jako v Podbořanech je nepravděpodobné.

Během 70. letech 17. století se rybníční síť kolem Zvoleněvsi rozšiřovala, neboť roku 1675 je řeč o dvou nových rybnících.⁷⁰ Další, již značně menší náklady zaznamenané ve Zvoleněvsi, byly spojeny s výlovem rybníků, kdy se příslušným pověřeným osobám (zejména porybnému a hráznému) dávala k pravidelnému platu ještě zvláštní peněžitá odměna, která měla přispět ke zdárnému průběhu výlovu a předejít krádežím ryb. Asi 10 % výdajů představovaly odměny různým řemeslníkům, kteří se starali o údržbu náhonů a hrází.⁷¹ Drobné položky byly vydány také za potřebný materiál, zejména dřevo a železo na opravu stavidla, provazy na sítě a další.⁷²

Kromě klasických rybníků se na panství sasko-lauenburských vévodů nacházelo několik vodních nádrží zvláštního určení, kde chov ryb nebyl primární funkcí. Mezi takové nádrže lze zařadit především nádrže v okolí dolů na panstvích Měděnec a Hauenštejn, odkud se brala voda potřebná ke zpracování rud mědi a stříbra.⁷³ Další zvláštnost představovala skupina Hostivických rybníků na panství Tachlovice (zakoupeno roku 1732 Annou Marií Františkou), odkud byl napájen vodovod Pražského hradu a dalších hradčanských paláců.⁷⁴ Povinnost udržovat vodovod v provozu byla obsažena v kupní smlouvě panství. Situaci však komplikovaly majetkové poměry, neboť jak soustava Hostivických rybníků, tak vodovod zasahovaly na území několika dalších vlastníků, s nimiž bylo nutné veškeré zásahy koordinovat tak, aby pražské paláce nezůstaly bez vody.⁷⁵

68 Podle instrukcí byl na panství Toužim ve 30. letech 17. století běžnou praxí nákup rybí osádky od toužimských měšťanů. Vrchnost však usilovala o oproštění se od tohoto postupu (NA Praha, ATS – společné, Hospodářské instrukce 1636–1687, kart. 282, Instrukce z 30. listopadu 1637, fol. 8).

69 „...sollen sothane Besatzungen, Frühlingzeit entweder von Schlackenwerth, Theusing und Udritsch allwo jedes mahl schon so viel übrig sein...“ SOA Plzeň, BTDK, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 267.

70 NA Praha, ATS – společné, Hospodářské instrukce 1636–1687, kart. 282, *Zu Zwolleniowes* (1675), fol. 52.

71 „Teichgröber 5 fl., Meuerern 2 fl., Zimmerleüthen 3 fl., Steinbrechern 45 kr., Bündern von Fieschnätzen 1 fl. 15 kr., Schmieden 1 fl 30 kr.“ SOA Praha, VS. Zvoleněves, kniha 190 (nefoliováno).

72 Celkové roční náklady na provoz a údržbu rybníků se měly vyšplhat na 131 zl., zatímco příjem z nich činil 597 zl.

73 Michal VOKURKA, *Měděnec: Krušné hory jako laboratoř pozdního feudalismu*, Ústecký sborník historický, 2019, č. 2, s. 7–30; zde s. 16 a 26.

74 Mapa rybníků a vodovodu od Franze Kloseho (1723) je uložena v Archivu Pražského hradu, Stará plánová sbírka, sign. 247/2 – Plán hradního vodovodu.

75 Srov. SOA Praha, Velkostatek Tachlovice – Jeneč, Bahno z rybníků (1727), kart. 2, inv. č. 13.

Zvláštní pozornost bylo potřeba věnovat rybníkům na již zmíněném panství Podbořany. Problémy vyplývaly z přírodních podmínek, které byly určovány jednak srážkovým stínem, jednak zdejšími podložím, které je tvořeno zpevněnými sedimenty jílovců a prachovců, tudíž je náchylné k erozím. Zejména při větších srážkách se vytvářely strže a výrazně se zvyšoval objem vody v tocích. Důsledky těchto jevů jsou zaznamenané také v pramenech z přelomu 17. a 18. století, kde se hovořilo o komplikacích s přetékáním jednoho z rybníků. Tyto problémy nakonec vedly k jeho vysušení.⁷⁶ Konkrétně se jednalo o rybník u obce Očihovec, k němuž ze severu i jihu přiléhaly svahy, z nichž po deštích stékala další voda. Zvodnění tak ohrožovalo okolní hospodářskou půdu i příjezdovou cestu ke dvoru, která se stávala nesjízdnou. Právě režijní dvůr nakonec profitoval z vysušené plochy rybníka, kterou dostal k užívání.

* * * * *

Rybníkářství je stále tématem, jež je možné uchopit mnoha způsoby a obohatit jím současnou historiografii. Jako jedna z možných cest se nabízejí environmentální dějiny. Rybníkářství představuje specifické využití přírodního zdroje, jehož osvojení přineslo dobové společnosti řadu výzev, na které se článek snažil poukázat – od výběru vhodných lokalit, přes údržbu náhonů, hrází a břehů, až po péči o samotné ryby. Vše podléhalo organizaci, kterou se snažily sumarizovat vrchnostenské instrukce. Přes všechna naléhání na dodržování norem však historická praxe mohla nabývat různých podob. Některé příklady z někdejších sasko-lauenburských panství byly nastíněny, avšak problematika tím zdaleka nebyla vyčerpána a dobová realita byla jistě mnohem pestřejší. Při zanedbání doporučených postupů, nepřízní počasí a dalších faktorů mohlo dojít k poničení rybníků, povodňovým událostem a dalším škodám, jejichž následkům museli doboví aktéři čelit.

O vztahu aktérů a rybníků vypovídá celá řada písemných pramenů, které vznikaly v rámci patrimoniální správy či jako reakce na různé nečekané události. Řada neštěstí je zaznamenána v kramářských písních, letácích, novinách, pamětech, letopisech a kronikách. Naopak méně senzační, všednější události jsou zachyceny v písemnostech uložených ve fondech velkostatků a jejich ústřední správy. Zde se nacházejí jak akta vznikající ad hoc, tak systematictější evidence jako popisy panství (včetně rybníků), hospodářské instrukce, evidence výlovu a prodeje ryb (účty) i náklady na údržbu infrastruktury (čištění rybníků a oprava hrází). Relativně časté

76 „...so kann auch der alte Teuch zue Klein Ottschehau nicht angerichtet werden, weil er öffters überschwembt zu werden, und auszulaufen pflieget...“ SOA Plzeň, Bádenská tajná dvorská kancelář, Bílá kniha, inv. č. 2, kart. 1, s. 267.

jsou také různé spory ať už mezi jednotlivými vrchnostmi či dalšími aktéry, jejichž činnost byla spojena s vodním hospodářstvím. Na druhou stranu je však potřeba počítat s tím, že řada činností spjatá s rybníky se obešla bez vzniku písemností. Zároveň je vhodné se na dochované prameny podívat mezioborovou perspektivou.

Historie rybníkářství tak může nabídnout pohled na dobře známé rybníky v novém světle. Lze navázat na starší badatelskou tradici, a přitom zůstat na poli aktuálních otázek současné historiografie. Dále se přístupy nemusí zaměřovat dovnitř historiografie; naopak je možné využít zmíněného interdisciplinárního potenciálu, který toto téma bezpochyby má. Spolupracovat tu lze s archeology, biologi, hydrology, inženýry vodních staveb či geology. Lze řešit otázky technického charakteru týkající se výstavby rybníků, konstrukce hrází či provázanosti rybníčních sítí. Styčné plochy s vědami o živé přírodě skýtají problémy spojené s modelováním hydrologického režimu, množstvím rybí osádky a jejím nároku na výživu a kvalitu vody nebo charakter břehové vegetace a její efekt na údržbu rybníků a jejich okolí. I přes obrovské možnosti mezioborové spolupráce je potřeba počítat s řadou omezení, která souvisí s časovým odstupem od sledovaného období. Například tvar a velikost rybníků se mohly značně lišit, což zásadně limituje přesnost případného hydrologického modelování. Podobně, jak již bylo řečeno výše, je potřeba kriticky přistupovat k písemným pramenům a zabývat se kontextem jejich vzniku. Věřím však, že i přes nemožnost dobrat se některých detailů může mít zásadní přínos již samotné hledání společných mezioborových cest a postupů. Stejně tak bude vhodné zaměřit pozornost i na jiné než typicky rybníkářské oblasti, neboť mají potenciál odkrýt mnohé z problémů, které doboví aktéři museli řešit, když věci nešly přesně podle plánu.

Autor | Author

Michal Vokurka

Historický ústav

Akademie věd České republiky, v. v. i.

Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9

Česká republika

vokurka@hiu.cas.cz

ORCID 0000-0002-8123-5201

Ing. Mgr. Michal Vokurka, Ph.D. (* 1992) vystudoval české dějiny raného novověku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a krajinářství a ochranu přírody na Fakultě životního prostředí České zemědělské univerzity. Po dokončení doktorátu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy nyní působí v Historickém ústavu Akademie věd České republiky. Ve svém výzkumu se věnuje dějinám 17. a 18. století na pozadí historické geografie. Publikoval o historické krajině, zahradách a třicetileté válce na příkladech sasko-lauenburských vévodů a bádenských markrabat.

Summary

Ponds in the Perspective of Environmental History. From General Questions to Selected Examples from the Saxe-Lauenburg Estates.

Fishponds were an important constituent of the Bohemian feudal estate in the early modern period. Therefore, there is a long historiographical tradition on fishponds management and its economic consequences. Thus, the paper summarizes the main benefits of the previous authors and tries to bring an environmental perspective that is quite new in this field of study. The environmental aspects of the early modern fishpond management in Bohemia are explored only poorly. I argue that the fishponds are a suitable topic that allows thinking about the past from an interdisciplinary perspective while leaning on the long (economically oriented) historiographical tradition. Questions on fishpond ecology and management, as well as on fish welfare are raised and discussed upon the instructions released by the early modern authors and authorities. In the last chapter, I study environmental hazards and risk management in traditional society. With a closer look at a few examples from the Saxe-Lauenburg manors, I analyse the historical attitude towards topics related to fishponds and water management based on archival sources with natural and soil conditions taken into account.